

ביטחון והשתדלות?

דרור שפיגל

ראשי פרקים:

מבוא
הקדמה: הגדרת ביטחון והשתדלות
בטחון והשתדלות בסיפורי התנ"ך
היחס בין ביטחון לבין השתדלות
סוגיית פרנסה
סוגיית רפואה
שיטת הרב דסלר
שיטת נובהרדוק והחסידות
סיכום

מבוא

נושא זה של היחס בין השתדלות לאמונה וביטחון בא לידי ביטוי פעמים רבות בחיינו. סוגיה זו מהותית לכל המגדיר את עצמו אדם מאמין. מהו היחס הנכון בין האמונה בה' שיעזור לנו בחיינו, לבין השתדלותו של כל אדם בחייו הטבעיים. עד כמה אדם צריך להתאמץ להשיג משהו ועד כמה לסמוך על ה'.

במאמר זה ברצוני לברר לעומק את מקומן של דרכים אלו בחיינו ועד כמה אנו צריכים לעסוק בכל אחת מהן. האם יש מינון כלשהו של השתדלות, שיותר מכך לא יועיל, ויתירה מזאת, האם השתדלות יתר מעידה על העדר אמונה?

אברר את הנושא בתנ"ך, בסיפורי האבות ובמאמרי חז"ל, בהם מצאנו שיטות שונות ביחסם לשאלה זו, האם אחת מהמידות צריכה לבא על חשבון השנייה או שהן משלימות זו את זו והשאלה היא ביחס.

נעבור גם על מפרשי הגמרא עד אבות המוסר וההלכה בני זמננו.

הקדמה: הגדרת ביטחון והשתדלות

קודם שנעסוק בשאלה העומדת בפנינו, ראוי להגדיר את מושגי היסוד עליהם אנו דנים. מידת הביטחון היא לכאורה מידה בסיסית הנספחת לאמונתו של כל אדם מאמין. מי שמאמין בבורא עולם, ממילא בוטח בכך שהוא משגיח ומנהל את עולמו.

אמנם הרמב"ם במניין המצוות אינו מזכיר במפורש את מידת הביטחון, ככל הנראה משום שהוא סבור שמידה זו נכללת במצוות האמונה אותה הוא מונה כאחת מהמצוות. לעומתו, הרמב"ן בהשגותיו על ספר המצוות לרמב"ם (שכחת העשין ח), מונה את הביטחון בה' כאחת מתרי"ג מצוות.

מהו ביטחון בה'? ניתן לומר כי הביטחון הוא פועל יוצא של האמונה בהשגחת הבורא על העולם לטובה. כך כותב רבינו בחיי בספרו חובות הלבבות:

אך מהות הביטחון היא מנוחת נפש הבוטח, ושיהיה לבו סמוך על מי שבטח עליו, שיעשה הטוב והנכון לו בעניין אשר יבטח עליו, כפי יכולתו ודעתו במה שמפיק טובתו... שיהיה לבו בטוח במי שיבטח בו,

שיקיים מה שאמר ויעשה מה שערב, ויחשוב עליו הטוב במה שלא התנה לו ולא ערב עשוהו, שיעשהו נדבה וחסד.¹

מדבריו עולה כי מידת הביטחון גורסת שה' פועל ומכוון לטובת האדם, על כן בוטח האדם המאמין שה' ישיגה ויממש את שהבטיח, וגם מה שלא הבטיח בוודאי יתנהג עמו לטובה במידת החסד ויעזרהו.

מידת ההשתדלות משמעותו של מונח זה הוא מאמץ, בדרך טבעית, של האדם המנסה להבין ולהשיג את הדברים הבאים מה'. כך גם התורה מצווה על האדם בספר דברים (יא, יד) "ואספת דגנך ותירושך ויצהרך", וכן במקומות נוספים לאורך התורה. אנו רואים כי על כל אדם להשתדל להשתדלות טבעית בחייו – בענייני פרנסה, רפואה, וכד'.

הרמח"ל במסילת ישרים אומר² שהצורך בהשתדלות הינו עונש בעקבות חטא אדם הראשון אשר קולל כי "בזיעת אפך תאכל לחם",³ ולכן מסביר הרמח"ל שההשתדלות איננה הדבר שמועיל לאדם להצליח אלא היא הכרח האדם כדי להצליח. לפי הרמח"ל, אילו היינו חיים בעולם מתוקן, לא היה שום צורך בהשתדלותו של האדם.

לאחר שהגדרנו את שני המושגים הללו, נשאלת השאלה הגדולה – עד כמה האדם צריך להתאמץ להשיג משהו בדרך טבעית ועד כמה לסמוך על ה' שיעזור לו בכך? האם רמת הביטחון משפיעה על רמת ההשתדלות, והאם ההשתדלות יכולה להועיל לביטחון או לא?

ביטחון והשתדלות בסיפורי התנ"ך

בסיפורי התנ"ך ישנם מקרים בהם ניתן לפרש את מעשי אבותינו כדרך של השתדלות וביטחון. נעיין בסיפורים על דמויות נבחרות – יעקב, דוד המלך, יוסף ושמואל וננסה לראות כיצד פעלו בשאלה זאת.

יעקב – על יעקב מסופר במדרש ספר הישר על בראשית(תולדות י) שכאשר יצא יעקב מבית הוריו לחרן, אליפז בן עשיו משיגו רוצה להורגו, יעקב לא מנסה להילחם באליפז, אלא נותן לו את כל רכושו ובוטח בה' שיעזור לו בהמשך הדרך. לאחר מכן, כאשר יעקב חולם את חלום הסולם, הוא נודר נדר שאם ה' יהיה בעזרו וידאג לכל צרכיו, אז הוא יבנה בית.⁴ מכאן אנו רואים שיעקב בטח לחלוטין בה' גם כשהיה בדרכים. בבראשית רבה (עד, יא) דורשים חז"ל על הפסוק – "לולי ה' שהיה לנו יאמר נא ישראל",⁵ שהוא נאמר על ידי יעקב בתקופתו הטעונה עם לבן, השם ישראל בפסוק זה מדבר על יעקב. יעקב האמין שהכל ניתן מאת ה', ועל ידי האמונה והביטחון בו, אנו מצליחים בחיינו.

אך גם יעקב, איש הביטחון המוחלט, עוסק בהשתדלות ולא סומך רק על הנס. בסיפור המפגש של יעקב עם עשיו יעקב מתפלל, מכין דורון וחוצה את המחנה לשניים.⁶ הרמב"ן⁶ מסביר זאת כמעשה שמראה לנו כיצד להתנהג לדורות, על האדם להשתדל ולהתאמץ בכל המישורים ולא להסתמך רק על ביטחון בה'. אך עדיין יש מפרשים, כדוגמת המלבי"ם,⁷ שחולקים על כך ואומרים, שיעקב חטא והיה לו לסמוך על ה' שיציל אותו מכיוון שכך הובטח לו בעת יציאתו מן הארץ.

1 חובות הלבבות, הוצאת לב טוב, שער הביטחון, פרק ראשון, עמ' שיט.

2 מסילת ישרים הוצאת ספרים פלדהיים, ירושלים פרק כ"א: קניית החסידות (ג - ד) עמוד רכא.

3 בראשית ג, יט.

4 בראשית כח, כ-כב

5 תהילים קכד, א.

6 בראשית לב, ט.

7 שם, ד"ה "ויירא יעקב מאד".

אם כן, אנו רואים כבר בתקופתו של יעקב אבינו את הדילמה הזאת בין הביטחון בה' להשתדלות, ואף שיעקב קיבל הבטחה מוחלטת מה' שלא ייפגע, הוא עדיין מפחד ונוזהר.

יוסף – בפרשת וישב (בראשית מ) מסופר שכאשר יוסף שהה בכלא פוטיפר במצרים, מצטרפים אליו שני שרי פרעה אשר חולמים חלומות. לאחר שיוסף פותר לשר המשקים את חלומו, הוא מבקש ממנו שיזכיר אותו בפני פרעה כדי שינצל וייצא מהכלא.⁸ אנו רואים במעשה זה של יוסף השתדלות אנושית פשוטה והגיונית של אדם בצרה המנסה לשפר את מצבו. לעומת זאת, אנו מוצאים שחז"ל דרשו⁹ שיוסף נענש שנתיים נוספות בכלא, דווקא מאחר שביקש את עזרתו של שר המשקים.

דברי חז"ל במדרש אינם מובנים, שהרי חז"ל דורשים את הפסוק "אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו ולא פנה אל רהבים ושטי כזב"¹⁰ כמדבר על יוסף, ונשאלת השאלה איזה רהבים יש פה? הרי יוסף ראה פה הזדמנות טובה ומבקש בקשה קטנה – ששר המשקים יזכיר אותו בפני פרעה ובכך אולי יצליח לצאת ממאסר.

ועולה מכאן שאלה גדולה, מדוע נענש יוסף על בקשה זו בעונש כה חמור?¹¹

אצל יוסף אנו רואים שלמרות שהיה מאמין גדול בה', בכל זאת כאשר ניסה להשתדל השתדלות טבעית בעניין נצרך, כמו יציאה לחופשי – חכמים מבקרים קשות את התנהגותו.

אם כן, האם על האדם להימנע מכל השתדלות אנושית ולסמוך בלבד על עזרת ה'?

שמואל – כשה' שולח את שמואל למשוח את דוד למלך, שמואל שואל "איך אלך ושמע שואל והרגני".¹² אנו רואים שלמרות שה' בעצמו מצווה את שמואל ללכת ולמשוח את דוד, הוא עדיין פוחד מתגובת שואל.

הרד"ק במקום ד"ה "עגלת בקר" מסביר שכך היא דרכם של הצדיקים, למרות שה' שומר עליהם ומבטיח זאת להם, הם עדיין עושים השתדלות עצמית, ולכן שמואל שואל באיזו דרך יעשה השתדלות כדי שיוכל להינצל בצורה טבעית משואל, וה' עונה לו שייקח עמו עגלת בקר וכך יראה שהוא הולך להקריב קורבן ולא לצורך אחר. בנוסף הרד"ק מביא מפרשים שאומרים שזו לא הצורה הנכונה לקרא זאת, אלא ששמואל שואל איך אלך וכו', וה' עונה לו, תבטח בי שאף אחד לא יגע בך אפילו אם תלך ברבים עם עגלת בקר וידעו זאת כולם, לא תיפגע.

אפשר לראות כאן שתי שיטות: הרד"ק מפרש את המעשים כהשתדלות עם ביטחון, ואילו המפרשים האחרים רואים כאן סיפור של אמונה בה' ותו לא.

דוד – בחיי דוד שאלת הביטחון וההשתדלות באה לידי ביטוי פעמים רבות. אנו פוגשים זאת לראשונה בקרב עם גוליית.¹³ שואל מנסה לתת לדוד כלי נשק חזקים ורבי עוצמה, אך דוד מסרב בנימוק שהם יכבידו עליו ומעדיף לקחת איתו קלע ואבנים. כאשר דוד מתייצב לקרב מול גוליית, אנו רואים את

⁸ בראשית מ, יד.

⁹ ר' רש"י בראשית מ, כ"ג ד"ה "וישכחהו".

¹⁰ תהילים מ, ה.

¹¹ ר' אפשרות לתשובה בהמשך.

¹² שמו"א טז, ב.

¹³ שמו"א יז לט-מה.

הסיבה האמיתית לסירובו, והיא שהוא מאמין באופן מוחלט בה' שיעזור לו בקרב. עם זאת, דוד יודע שישנו צורך בהשתדלות ולכן הוא נלחם עם הקלע.¹⁴

על סיפור נבל הכרמלי, מופיע בגמרא,¹⁵ שדוד רצה לעלות על בית נבל ולהרוג את נבל בעצמו, אך אביגיל אומרת לו שמאחר והוא עדיין איננו המלך הוא אינו יכול להרוג את נבל. דוד מקבל את דברי אביגיל ולא הורג את נבל. בהמשך אנו רואים שה' בעצמו דן את נבל והשיב לו כגמולו – "ויהי כעשרת הימים ויגוף ה' את נבל וימות" (שמו"א כה, לח). אנו רואים שדוד רצה להורגו לבד אך לא פעל כך בסופו של דבר וה' עשה את דינו והרג את נבל.

אנו רואים שיש מקרים בהם דוד בוטח בה' ולא עושה השתדלות, בין אם משום שהוא מאמין שהיא אסורה ובין אם מתוך ביטחון בה'. כאשר שמעי בן גרא מקלל אותו, דוד אינו נוקף אצבע כנגדו, ואומר שכנראה שמעי עושה זאת בשליחות ה'. גם כאשר דוד בורח מפני שאול הוא נזהר ככל יכולתו לא לפגוע בשאול אף כשיש לו הזדמנות מצוינת לכך.¹⁶ דוד בוטח בה' שהכל יבוא על מקומו בשלום ולא מתערב בעצמו. לעומת זאת, אנו מוצאים מקרים בהם דוד כן עושה השתדלות. במהלך בריחתו של דוד מאבשלום בנו, דוד מנסה באופן אקטיבי לסכל את מעשי בנו ולשם כך שולח את חושי הארכי שיסכל את עצת אחיתפול. ואכן עצת חושי התקבלה ואנו מגלים שיד ה' הייתה בדבר. מפה אפשר לומר שדוד עשה את ההשתדלות הנצרכת וה' שמע לו ועזר לו להימלט מבנו.

אם כן, אנו רואים שדוד מעדיף לבחור בביטחון כשיש לו אפשרות אך לא חוסך בהשתדלות עצמית כשצריך. כמו כן ראינו פה דבר מיוחד, למרות שדוד שולח את חושי הארכי ולא מסתמך על ה' בלבד, ה' מצטרף להשתדלותו ועוזר לו.

ביטחון והשתדלות מידת היחס ביניהם

שאלת היחס בין השתדלות מעשית של האדם לביטחונו בה' מובאת בפוסקים בשני נושאים עיקריים: סוגיית היחס בין פרנסה ללימוד תורה, ובסוגיית רפואה ע"י רופאים או ע"י ה'.

סוגיית הפרנסה

בתלמוד הבבלי מסכת ברכות (לה, ב) מובאת מחלוקת בין שני תנאים – רבי ישמעאל ורבי שמעון בר יוחאי. תנאים אלו נחלקו בשאלה האם האדם צריך לעסוק בפרנסתו ולעשות השתדלות אנושית לשם כך, או שיעסוק האדם בתורה וה' ידאג לאדם:

רבי חנינא בר פפא רמי: כתיב ולקחתי דגני בעתו וגו', וכתיב: ואספת דגנך וגו'! – לא קשיא: כאן בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, כאן בזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום. תנו רבנן: ואספת דגנך, – מה תלמוד לומר – לפי שנאמר: לא ימוש ספר התורה הזה מפידך, יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר: ואספת דגנך – הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל; רבי שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא: בזמן שישראל עושין רצונו של מקום – מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: ועמדו זרים ורעו צאנכם וגו'. ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום – מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: ואספת דגנך; ולא עוד, אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן, שנאמר: ועבדת את אויבך וגו'. אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל – ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחי – ולא עלתה בידן.

¹⁴ הרב עידו רכניץ, ביטחון והשתדלות במשנת דוד המלך, עלון חמדת הארץ ד' (תשס"ו), עמ' 316 – 322.

¹⁵ מגילה יד, א.

¹⁶ שמו"א כד, ו, שמו"א כו, י-יא.

אנו רואים בגמרא שתי עמדות, דעת רבי ישמעאל הסובר שיש צורך בשילוב בין השתדלות אנושית לפרנסה ובין אמונה בה', ולעומתו, דעת רשב"י הסובר כי על האדם לעסוק בתורה בלבד וה' יספק לו צרכיו. למסקנת הסוגיה ישנה עדיפות לשיטתו של רבי ישמעאל.

אך עם זאת, אנו עדיין מוצאים סיפורים בגמרא על אנשים שרק בטחו בה' והוא אכן דאג לצורכם. לדוגמה, במסכת ברכות (ס, ב) מסופר על רבי עקיבא שהלך עם חמורו וצרכיו לעיר אחרת ובכל פעם איבד דבר, ובכל זאת סמך על ה' ואמר הכל לטובה. ואכן בסוף, בזכות זה שנשאר ללא דבר, ניצל ממוות. גם במסכת כתובות (סז, ב) מסופר על עני שהיה אוכל בכל ארוחה "תרנגולת פטומה ויין" ובטח בה' שידאג לו לארוחה זאת גם ביום הבא, וכך אכן קרה. דבר המראה על ביטחון בה' שידאג למאכלו, ואכן ה' דאג לו.

הרמב"ם (ד"ה "ויהי רעב בארץ") על ירידת אברהם למצרים בבראשית (יב, י-כ), כותב:

ודע כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה שהביא אשתו הצדקת במכשול עוון מפני פחדו פן יהרגוהו, והיה לו לבטוח בשם שיציל אותו ואת אשתו ואת כל אשר לו, כי יש בא-להים כח לעזור ולהציל. גם יציאתו מן הארץ, שנצטווה עליה בתחילה, מפני הרעב, עוון אשר חטא, כי הא-להים ברעב יפדנו ממות. ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה. במקום המשפט שמה הרשע והחטא.

כלומר אברהם חטא בכך שירד למצרים ומסר שקר על דבר שרה, מכיוון שהיה לו לסמוך על ה' שיציל אותו.

מנגד לאלה הסוברים כי לא נצרכת השתדלות כלל, ניצבת אמירת חז"ל על הפסוק בדברים (יד, כט) "יברכך ה' אלוקיך בכל מעשה ידיך". אומרים חז"ל "בכל מעשה ידיך – עשה הרי הוא מתברך ואם לאו אינו מתברך".¹⁷

גם המאירי על הסוגיה בברכות כותב על פסיקת הגמרא וטוען נחרצות כנגד דעת רשב"י: "ומכל מקום אין לו להתרשל שלא לעסוק במלאכתו כלל", רוצה לומר שאין ספק בדבר ההכרח בהשתדלות של כל אדם.

למרות שישנן כמה וכמה דעות בפוסקים הסוברים כי על האדם לבטוח בה' בלבד ובכך יסתדר בחייו, הדעה המקובלת בפוסקים סבורה כי ההשתדלות והביטחון משלימות זו את זו, כדברי הגמרא בברכות, וכך האדם צריך לנהוג בנושא זה.

סוגיית רפואה

סוגיה נוספת בה מוצגות מחלוקות סביב נושא זה היא סוגיית ענייני רפואה.

חז"ל לומדים¹⁸ מכפל הפסוק בשמות (כא, יט) "ורפא ירפא" מכאן שניתנה רשות לרופאים לרפא. לעומת זאת, במסכת ברכות (לג, א) מסופר על רבי חנינא האומר שאין הערוד ממית אלא החטא ממית, מכאן ששורש החולי הינו החטא, וריפוי בהשתדלות האדם לתקנו. משני מקורות אלו רואים אנו, כי קיימת מחלוקת בגישת הריפוי.

בגמרא בברכות (ס, א) כתוב:

אמר רב אחא הנכנס להקידו דם אומר יהי רצון מלפניך ה' א-להי שיהא עסק זה לי לרפואה ותרפאני כי אל רופא נאמן אתה ורפואתך אמת לפי שאין דרכן של בני אדם לרפאות אלא שנהגו אמר אביי לא לימא אינש הכי דתני דבי רבי ישמעאל ורפא ירפא מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות.

17 מדרש שוחר טוב – תהילים כז.

18 ראה ברכות ס, א.

רואים פה מחלוקת בדעת האמוראים בגמרא, האם לסמוך על ה' שירפא או שצריך האדם להתאמץ ללכת לרופא שירפאו. מחלוקת זו, באיזו רפואה צריך האדם להתרפא, קיימת גם בין הרמב"ן לרמב"ם.

הרמב"ן אומר בפירושו על התורה, ויקרא (כו, יא):

והרופאים אין מעשיהם רק על המאכל והמשקה להזהיר ממנו ולצוות עליו. וכך אמרו: "כל עשרין ותרתין שנין דמלך רבה רב יוסף אפילו אומנא לביתיה לא קרא" (בבלי ברכות סד ע"א)... והוא מאמרם (ברכות ס ע"א) שאין דרכם של בני אדם ברפואות אלא שנהגו, אילו לא היה דרכם ברפואות יחלה האדם כפי אשר יהיה עליו עונש חטאו ויתרפא ברצון ה', אבל הם נהגו ברפואות וה' הניחם למקרי הטבעים. וזו היא כוונתם באמרם (שם) "ורפא ירפא", מכאן שנתנה רשות לרופא לרפאות", לא אמרו שנתנה רשות לחולה להתרפאות, אלא כיון שחלה החולה ובא להתרפאות כי נהג ברפואות והוא לא היה מעדת ה' שחלקם בחיים, אין לרופא לאסור עצמו מרפואתו... לא בעבור שיאמר כי ה' לכדו הוא רופא כל בשר, שכבר נהגו... אבל ברצות ה' דרכי איש אין לו עסק ברופאים.

לדעת הרמב"ן הפנייה לרופאים הינה חטא, אלא שניתנה לרופא רשות לטפל בחולים שפונים אליו מדין "ורפא ירפא". על האדם להתרפא בידי ה' על ידי חזרה בתשובה, ולא לפנות לבקשת רפואה מהרופאים. אולם, כיוון שחלה ירידה במדרגת האדם, ואין האדם מאמין באופן טוטאלי בכוחה של התשובה, ה' נתן אפשרות להתרפא על ידי הרופאים, שלהם כפי שהובהר, הותר לרפא את מי שבא להתרפא על ידם. אך גם במצב זה, על האדם לזכור שאין זו הרפואה האידיאלית עבור האדם.

המשנה במסכת פסחים (ד, ט) מחזקת את דברי הרמב"ן. נאמר בה שחכמים שיבחו את חזקיהו על שגנז את 'ספר הרפואות', מאחר ובני ישראל הסתמכו עליו בלבד שיירפא אותם ולא סמכו על הקב"ה ולכן חזקיהו גנז את הספר.

בניגוד לדעה זאת, הרמב"ם בפירושו על המשנה¹⁹ סובר שלא רק שאין איסור להתרפא על ידי רופא, אלא חובה על האדם ללכת להתרפא אצל רופאים. ומוסיף וכותב כי יש בדבר מדין השבת אבדה:

חייב הרופא מן הדין לרפאות חולי ישראל, והרי הוא בכלל אמרם בפירוש הכתוב "וְהִשְׁבַּחְתוּ לוי" לרבות את גופו, שאם ראהו אובד ויכול להצילו הרי זה מצילו בגופו או בממונו או בידיעתו.

הרמב"ם מסביר גם כן, שסיבת ההודאה של חכמים לחזקיהו על גניזת הספר, לא הייתה בגלל שאנשים לא בטחו בה', אלא שבספר זה נכתבו דרכי ריפוי שונות שהיו אסורות מן התורה, ועל כן מעשה הגניזה היה מעשה נכון. הרמב"ם שולל באופן מוחלט כל אפשרות לומר כי ישנו איסור ללכת לרופאים ולהשתדל.

אנו רואים שכמו בסוגיית הפרנסה כך גם בסוגיית הרפואה, ישנן דעות החלוקות אחת עם השנייה.²⁰ הסברות בנושא אינן מתייחסות ליחס המתאים בין שני המרכיבים אלא רק לעצם השאלה האם ישנו צורך בשילובם. עם זאת, נראה שישנם מקורות מהם נלמד שיש צורך לשלב בין הביטחון וההשתדלות בכל הנושאים.

הגמרא בשבת (לב, א), מחזקת את הצורך בשילוב אף יותר, ונאמר בה כי אין לו לאדם לסמוך על הנס ושאסור לאדם לשים עצמו במקום סכנה. הגמרא מוסיפה ומספרת על רבי ינאי שכאשר היה עובר את הנהר בספינה היה בודק את תקינותה משום שסבר שאין אדם סומך על הנס, בהמשך הגמרא אף מוזכר יעקב שאמר "קטונתי מכל החסדים..." כלומר לא היה בוטח בנס.

19 פירוש המשניות נדרים ד, ד.

20 בעין איה ברכות א (פ"א פסקה קמג) מסביר הרב קוק שגם לדעת הרמב"ן אין איסור מוחלט ללכת לרופאים אך צריך קודם כל להבין כי הכל הוא מה' ורק אם באמת אין דרך אחרת אז ילך. ובחזקיה המצב היה שהעם כלל לא סמך על ה' ועל כן היה צריך לשלול לגמרי את ההשתדלות.

כך מובא גם בחובות הלבבות של רבנו בחיי שכותב:

יש לבעל האדמה לחרש אותה ולנקותה מן הקוצים ולזרעה ולהשקותה, אם יזדמנו לו מים, ויבטח על הבורא ית' להפרותה ולשמרה מן הפגעים, ותרבה תבואתה ויברך אותה הבורא, ואין ראוי לו להניח האדמה מבלי עבודה וזריעה בביטחון על גזרת הבורא, שתצמיח האדמה בלתי זרע שקדם לו. וכן בעלי המלאכה והסחורה והשכירות מצווים לחזור על הטרף בהם עם הביטחון בא-להים, כי הטרף בידו ורשותו, ושהוא ערב בו לאדם ומשלימו לו באיזו סבה שירצה, ואל יחשב, כי הסכה תועיל או תזיקהו מאומה.²¹

כך צריך לנהוג מבחינה מעשית, האדם צריך לבטוח בה' באופן מוחלט, אך בנוסף עליו להשתדל לעשות כל מה שביכולתו להסיר את הסכנות ולחיות את חייו.

מקור נוסף העוסק ביחס ביניהם מצוי אצל הרב קוק בעין אי"ה (ברכות ב פ"ט, סעיף ז) שמסביר את מידת האמונה ביחס להשתדלות בנושא של מלחמה:

והנה לפי הרגיל תלוי' הצלחת כל אומה בהתגבר רוח האמץ בלב אנשיה, והאומץ מתגבר במה שהידיעה מתבררת להם שעזרתם תלוי' בעצמם בכחם ועז גבורתם. ע"כ יוכל הטוען לטעון... ולולא עזרת ד' שוא זרע אדם. אבל זו טעות מוחלטת, כי אין גדר הבטחון וההתלות אל ישועת ד' בא למעט את כל כחות הגבורה האפשריים, כ"א להשכיל את העם שלא בכח הגבורה הבשרית לבדה ישיגו מאויים...

כי לד' המלחמה, היתה לא להחליש את הציור שצריך התאמצות האדם להקמתו הכללית והפרטית, כ"א לשכללה שתהי' שלמה מכל צדדי' היינו שלא תסתפק רק בגבורה פשוטה, כ"א תפנה על כל הצדדים של שלימות הפרטי והכללי... והנה אין לך מלחמה מורגשת שבאה מן השמים, כנפילת אבנים מן השמים, שאין בה שיתוף כח אנושי כלל... שע"י שנמצא איש שכבר התאמץ להשלים עצמו בכל ארחות הצדק...

א"כ מזה נלמד כמה גדולה היא ערכה של ההשתדלות בכל ההשתלמות שבעולם... א"כ ראינו שכך היא מדתו של מקום ב"ה להנחיל לאדם טובו ע"י ההשתדלות מצדו. מזה נבין שגם הטוב הגשמי לא נשיג כ"א ע"י השתדלותינו, והבטחון מועיל רק למלא את כח החריצות מכל צדדיו... ועיקר החיים שיגיע האדם לטובתו הכללית והפרטית בהשתדלותו ועמל נפשו.

הרב קוק כותב בתחילה שהיינו יכולים לחשוב שביטחון בה' והידיעה "כי לה' המלחמה" תחליש את השתדלות האדם והאומה. אך הרב קוק דוחה זאת ומסביר כי עניין הביטחון לא בא כדי למעט את ההשתדלות כי אם להגבירה, מכיוון שאם יאמין האדם בה' הוא יתאמץ יותר, מאחר וידע כי ה' מכוון אותו לדרך זו, דבר אשר יעניק לניצחון משמעות נוספת.

הרב קוק מוסיף ואומר כי גם כל הניסים הגדולים שאיננו רואים בהם צד של השתדלות אנושית, עדיין תלויים הם בחריצות האדם ומוסריותו. אמונת האדם אינה מונעת את השתדלותו אלא היא קומה נוספת מעל ההשתדלות. אי אפשר לבטוח בה' ללא צעד התחלתי של השתדלות. הרב קוק מסביר שצריך 'נקודת הצתה' טבעית בעולם, והיא השתדלותו של האדם, ומתוך כך יגיע להבנה שה' הוא העוזר לו וישים את ביטחון בה'.

בהמשך גם כותב הרב:

הבטחון הוא מוגדר כשנשלים את חק ההשתדלות במה שהוא בידינו, ומה שאין יכולת שלנו מגיע לזה, שם הוא מקום הבטחון. כי במקום שהיכולת מתגלה חלילה להשתמש בבטחון, שאין זה בטחון כי אם הוללות ומסה כלפי מעלה.²²

אנו רואים הסכמה, שישנו צורך לשילוב בין השתדלות האדם לבין ביטחון בה'. יתירה מזאת, כאשר האדם חי חיים משולבים של השתדלות ואמונה הוא מתחזק ומתמלא בעוצמות.

שיטת הרב דסלר

21 חובות הלבבות מהדורת לב טוב, כרך א, שער הביטחון פרק ד, עמוד שנד.

22 עין אי"ה שם, סעיף קכ.

הרב דסלר מבטא בצורה ברורה את שיטת המפרשים הקוראת לאדם להשתדל בכמות יחסית לאמונתו וביטחוננו בה'. הוא גם כן נותן פתח כלשהו ליחס הנכון בין השתדלות האדם לביטחוננו בה'.

בספרו מכתב מאליהו, עוסק הרב דסלר בבירור השאלה מהי חובת ההשתדלות המוטלת על האדם, ובהגדרת הגבול בין חובת ההשתדלות המוטלת עליו לבין חובת האמונה והביטחון בה'.

לדבריו, ההשתדלות היא מידה עדינה, ואם אדם יעשה פחות מצורכו או יותר מצורכו – הוא יכול להגיע לכדי כפירה. כדי שהאדם יגיע להבנה אמיתית של דרגת השתדלותו, הוא צריך להגיע לכך מתוך "יראת שמים טהורה".

הרב דסלר כתב יסוד חשוב בכל עניין נטרול נגיעותיו האישיות של האדם:

מאחר שהשוחד יעוור עיני חכמים, ואין אדם רואה חובה לעצמו, איך אפשר הוא שנבחין את האמת הלא בכל דבר שיש לנו התעניינות כבר יש לנו נגיעה באחת מן הצדדים אמנם התשובה שאין הנגיעה מכסה לגמרי את האמת. כי גם אחרי אשר יפתה היצר את האדם לומר כי גם דרך השקר אמת הוא, מכל מקום יודע הוא בעצמו שדרך האמת אמיתית יותר, ורק יחשוב את השקר כמו תחליף לאמת. וזה מחסדי הבורא ברוך הוא שלא נתן רשות ליצר לכסות את האמת לגמרי, אלא כל אדם יוכל להבחין בליבו באיזה דרך הוא האמת לאמתו.²³

כלומר גם אם לאדם יש נגיעות אישיות בדברים שיכולים למנוע ממנו את ראיית המציאות האמיתית, האמת אינה נסתרת לגמרי ואם יתאמץ האדם להסיר את כל יצריו ומשיכותיו בעניין – יצליח לראותה. ולכן ייתכן שיימנע ממעשה מסוים שלפי האמת מוכרח הוא להשתדל בו וזאת משום עצלותו, אך הוא יתרץ את עצלותו בכך שהוא נמנע מעשיית המעשה מאמונה וביטחון בה'. ייתכן גם שאדם יעשה מעשה מסוים היוצא מגדר ההשתדלות הנצרכת, אך הוא יחשוב שהוא מקיים בכך מצווה גדולה את חובת ההשתדלות. אולם אם יתבונן בצורה אמיתית במעשיו, הוא יוכל לבדוק כל מעשה ולראות האם באמת הוא מחויב בכך משום ההשתדלות או לא.

לאחר שישנם הכלים להגיע להבנה מהי רמת ההשתדלות של כל אדם, הרב דסלר מביא חמש מדרגות ביחס של אמונה והשתדלות.²⁴

המדרגה הראשונה היא מדרגת האדם שכבר עמד בניסיון והבין שהכל מה', ולכן מכיר שהטבע והנס כאחד הם כניסים גלויים. שהרי הקב"ה הוא שקבע את חוקי הטבע, וכשם שקבע את חוקי הטבע, הוא יכול גם לשנות אותם על ידי נס. אדם במדרגה זו אינו צריך לעסוק בכלל בעניין ההשתדלות, וראוי לו לעסוק בכל זמנו ולפנות את כל כוחותיו לעבודת ה', כיוון שממילא יודע שהכל מה' – ה' ידאג לו באמת. אך גם במדרגה כזאת האדם עושה השתדלות מועטה כדי לא להתגאות.

המדרגה השנייה היא מדרגת האדם שעוד לא הגיע לשלמות ההבנה שהטבע והאמונה אחד הם, אלא הוא עדיין רואה ערך בטבע האנושי ולכן זקוק הוא להנהגה טבעית מה' אשר תדרוש ממנו יותר השתדלות. וכך הוא יתקדם ויבין שהכל מה', ויעלה למדרגת השלמות.

המדרגה השלישית היא אדם שרואה את הטבע כלי ביד האל, הנהגת ה' בעולם היא טבעית וה' בדרך הטבע גורם לניסים. אדם כזה צריך השתדלות גבוהה יותר מקודמו כי מאמין שזה נעשה בדרך הטבע ועל כן ממילא הטבע דורש עמל רב יותר. אך אדם כזה ה' יברכו וייתן לו ניסים שאינם בדרך הטבע ועל ידי כך האמונה שלו בה' תתחזק כי יראה את הקשר שיש בין השתדלותו לנסיי ה'.

23 מכתב מאליהו א הוצאת ספריית ירושלים, ביטחון והשתדלות עמ' 193.

24 מכתב מאליהו א הוצאת ספריית ירושלים, ביטחון והשתדלות עמ' 197-203.

המדרגה הרביעית היא אדם אשר גם כאשר רואה ניסים גלויים הוא מנסה לתרץ זאת בתירוצים טבעיים, בן אדם כזה צריך השתדלות גדולה מאוד כי אין הוא בוטח כלל בניסים, ולכן דרכו להגיע לאמונה וביטחון גבוהים יותר תהיה על ידי צרות הבאות לו וכך יתבונן בנפשו ויבין את מהות ה' בחייו.

המדרגה החמישית היא מדרגה של אדם שאינו מכיר כלל בהשגחת ה'. כאשר בשמים מסייעים לו וגורמים לו להצליח בכל מה שהוא עושה, הוא אינו מודה לה' על כך, אלא אומר "כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה"²⁵ אדם כזה אפילו ייסורים לא נותנים לו כדי להחזירו אלא נותנים לשטן יד בו וסופו שיאבד לגמרי.

רוב בני האדם נמצאים בשלוש מדרגות האמצעיות, בין שתי המדרגות הקיצוניות ומידת ההשתדלות המוטלת עליהם תלויה במדרגה בה הם נמצאים.

מכאן מובנים דברי חז"ל על כך שיוסף חטא בכך שביקש 'טובה' משר המשקים. אילו יוסף היה במדרגתו של אדם רגיל – השתדלותו הייתה מתבקשת ואולי אף מסייעת לו. אולם יוסף איננו אדם אגיל אלא צדיק גדול, ועל כן היה לו לבטוח בה' שיציל אותו ולא לעשות שום ניסיון השתדלות, ועל כן הוא נענש על בקשת העזרה.

שיטת נובהרדוק והחסידות

אף שראינו שרוב הדעות סוברות שישנו צורך בשילוב השתדלות עם ביטחון, עדיין יש כאלו הסוברות שהכל תלוי בה', ועל האדם לבטוח בו בלבד.

רבי אלימלך מליז'נסק כותב בספרו נועם אלימלך, שהשתדלות יתירה בפרנסה לא רק שאינה מסייעת אלא גורעת ופוגעת בשפע האלוהי.²⁶ בנוסף, רבי יוסף יוזל הורוביץ, הסבא מנובהרדוק, אמר כי על האדם לבטוח ביטחון גמור בה' ללא שום השתדלות, וכך גם חניך את תלמידיו:

מה שכל הנביא "ברוך הגבר אשר יבטח בה'", ברוך הוא בכל שאלות החיים שלו כי ישיג הכל בלי עמל וטורח והוא מובטח בחיי החומרי וחיי הרוח שלו כל ימוטו על ידי ההשתדלות שההיזק מצוי בהם, ולא יפחד מן הפגעים לעולם.²⁷

בחסידות לומדים מהפסוק בתהילים (נה, כג) "השלך על ה' יהבך", שעל האדם לבטוח בה' באופן מוחלט ובכך יצליח בחייו וינצל מצרות. גם הרבי מלובביץ הולך בדרך דומה ואומר כך:

בטחון הוא עבודה ויגיעה בנפשו, והיא מביאה את חסדי השם הבאים כתוצאה מעבודת ויגיעת האדם לבטוח בה': ע"י שהאדם סומך באמת ובעומק נשמתו רק על הקב"ה לבד, עד שאינו דואג כלל, הרי התעוררות זו גופא פועלת שהקב"ה מתנהג איתו באופן זה, שמטיב עמו.²⁸

כלומר, הקב"ה נוהג עם האדם מידה כנגד מידה וכאשר האדם בוטח בו ומשליך יהבו עליו באופן מוחלט, הקב"ה, כביכול, חייב להצילו מדין מידה כנגד מידה.

סיכום

סוגיית היחס בין ביטחון האדם בה' לבין השתדלותו הטבעית גדולה ורחבה. מאות ספרים נכתבו על הנושא, אך עם כל זאת, אין פסק הקובע עד כמה על האדם להשתדל וכמה לתת מקום לביטחון בה'.

²⁵ דברים ח, יז.

²⁶ נועם אלימלך מהד' מוסד הרב קוק, כרך ב עמוד שנ.

²⁷ מדרגת האדם הוצאת ירושלים, דרכי הבטחון פרק א, עמוד קפג.

²⁸ ליקוטי שיחות כרך לו, שמות, שיחה א, 5.

מסיפורי התנ"ך ראינו שיש מקום להשתדלות האדם בנוסף לביטחון בה'. שיטה זו אף נפסקה להלכה בגמרא במסכת ברכות. הרמח"ל מסביר שהצורך בהשתדלות הוא מובנה, כעונש על חטא אדם הראשון.

הדעה הרווחת בפוסקים סוברת שישנו צורך בשילוב בין הביטחון בה' להשתדלות האנושית, ושעל הביטחון להיות קומה נוספת להשתדלות הטבעית של האדם, כיוון שאנו חיים בעולם טבעי וכך דרך העולם. ניתן לראות זאת שאפילו עמי העולם ואנשים ללא קשר אמוני מתפללים ומשתדלים בצר להם.²⁹ עם זאת, ישנן דעות מיעוט הסוברות שאין צורך בהשתדלות אנושית כלל כדוגמת הסבא מנובהרדוק.

ראינו שהרב דסלר מביא חמש דרגות של אמונה שהאדם יכול לנסות להבין על ידן את רמת ההשתדלות אליה הוא נדרש על פי רמתו האמונית. בנוסף, הרב דסלר מביא חמש עצות למניעת האדם מהשתדלות יתירה.³⁰

- להסתפק במועט, וכך האדם יצטרך להשתדל פחות.
- להתפלל בכוונה עד שיגיע למצב בו תהיה הכרתו ברורה שכל דבר בעולם מקורו מה', ושאו הוא לא יצליח לקבל את מבוקשו, הרי שזוהי גזרת ה' יתברך.
- יחשוב באופן תדיר על עניין הביטחון בה' וכן ילמד מספרים המדברים על עניין ביטחון בה'.
- כאשר עוסק בהשתדלות, יעשה זאת בצנעא. הקב"ה טבע בטבע האדם שכאשר הוא חייב לעשות מעשה שיש בו פחיתות, הרי שהוא עושה זאת בצנעא. גם ההשתדלות מוכרחת היא, אלא שיש בה משום פחיתות, שהרי בלי שאדם הראשון היה חוטא, לא היה האדם צריך להשתדל. לכן, עצם ההשתדלות יש בה פחיתות וממילא על ידי שהאדם עושה זאת בצנעא, הוא ישתדל רק במידה הנדרשת.
- לעשות את מלאכתו ארעי ואת תורתו קבע. כשהאדם ישאף לחיים רוחניים וימסור את נפשו לקניית מעלות רוחניות, ממילא יהיה לו קל יותר באם הוא לא יצליח בענייני גשמיות, שהרי מלכתחילה לא הייתה לו שאיפה גשמית.

לפי כל הנאמר לעיל, מובן שאין אפשרות לומר בצורה חד משמעית וברורה עד כמה כל אדם צריך להשתדל ולבטוח בה'. אפשר להבין, כי על האדם להשתדל בכל מעשי ידיו בצורה הטובה ביותר (לדברים טובים) בשילוב עם ביטחון בה' שהטוב יקרה לו.

ולכן אם לא הצליח האדם במעשיו והוא מרגיש שעשה השתדלות ראויה, יש לו לבטוח בה' שיזמן לו דבר זה פעם נוספת בחייו או שייצא לו מכך דבר טוב יותר שאין הוא יודע עליו. וכאשר דבר זה יגיע ויקרה, יבין האדם שצריך הוא להשתדל קצת יותר או שהשתדל בצורה הנכונה לאותו דבר, ובא על שכרו משום שדבר זה לא היה נכון עבורו.

29 כדוגמת מלחי הספינה בסיפור יונה שהתפללו איש לאלוהיו וניסו להקל על ספינתם בזמן הסערה.

30 מכתב מאליהו הוצאת ספריית ירושלים כרך א, ביטחון והשתדלות עמ' 194-193.